

Как европейците мислят нациите?

Отговаря културната история и имагинистиката

(Joep Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History*.
2 ed. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008)

Николай Аретов

How Europeans think the nations?

Some answers from the perspective of Cultural history and Imagology

(Joep Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History*.

2 ed. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008)

Summary

Nikolay Aretov

National Thought in Europe by Joep Leerssen critically analyzes the growth of nationalism from its beginnings in medieval ethnic prejudice to the romantic era's belief in a national soul. A fertile pan-European exchange of ideas, often rooted in literature, led to a notion of a nation's cultural individuality that transformed the map of Europe. This review presents the monograph focusing on the possibilities to apply some of the ideas of the author on Balkan and Bulgarian phenomena.

Keywords: review, Joep Leerssen, Europe, national thought, cultural history

Дебатът за национализма се разгръща особено интензивно в последните десетилетия, включително и в България. Натрупва се значителна литература, актуализират се по-стари и се предлагат нови конструкции, отчасти свързани с актуалните политически процеси, особено в Източна Европа и бившия Съветски съюз. Юп Лерсен, изявен холандски компаративист и историк на културата, отдавна е в този дебат, трудът му излиза първо на нидерландски, а след това, преработен и допълнен, и на английски, като работата му по него продължава и след това в различни посоки, една от които е ръководеният от него

значим международен проект „Енциклопедия на романтическия национализъм“, част от SPIN – Study Platform on Interlocking Nationalisms (<http://spinnet.humanities.uva.nl/>).

Трудът на Юп Лерсен¹ маркира предходните дебати, но предпочита по-неангажиращото понятие „национална мисъл“, което дава възможност да се разглеждат и явления от времето преди експлозията на национализма в края на XVIII и началото на XIX в. Работното определение на Лерсен за национална мисъл е „начин да се гледа на човешкото общество предимно като на състоящо се от отделни, различни нации, всяка с очевидно право да съществува и да изисква лоялност, всяка характеризираща се и отличаваща се недвусмислено със своя отделна идентичност и култура“. Според Лерсен национализмът е резултат от начина, по който хората гледат и описват света, с други думи, „културен феномен, оформящ се в постоянно взаимодействие между материалните и политическите развития, от една страна, и интелектуалната и поетична рефлексия и артикулация, от друга“.

Подобни гледни точки се откриват в текстове от различни периоди, които авторът анализира, в някаква степен тръгвайки от методиката за имагологични изследвания, предложена от познатия у нас Хюго Дизеринк. Сред авторите, на които Лерсен се позовава и които работят в сходна посока, са Мирослав Хрох и Ан-Мари Тиес („Създаването на националните идентичности. Европа XVIII–XX в.“).

Наблюденията върху предхождащите национализма идеи обхващат значителен период (1200–1800 г.). В него авторът открива различни механизми, с които европейците очертават своята идентичност. Сред тях е живото и до днес под някаква форма, но познатото от античността, а и от по-рано, разделяне на света на цивилизация и варварство. Това разделение е придружено от екзотизиране на другия и стремежа той да бъде завладян и подчинен. През Ренесанса, наред с всичко останало, книгопечатането дава възможност за ново и по-широко разпространение на антични текстове. Лерсен разглежда няколко антични автори и тяхната по-късна рецепция и поставя акцента върху Тацит и неговото влияние върху мисленето на европейците. Националните митове от това време, разгръщани и по-късно, представят примитивни, но храбри племена (готи, кел-

¹ Част от него е публикуван на български в превод на Гр. Атанасов в сп. „Литературна мисъл“, 2015, № 1.

ти, белги, германци, батави, англосаксонци), които се борят с коварни нашественици (римляни, испанци, франки) – процесът е разгледан като движение от демократичен примитивизъм към класически републиканизъм. Балканските и българските аналогии се набиват на очи.

При наблюденията върху XVII в. акцентът пада върху тогавашните антропологически представи за „характер“ и „климат“. Наред с други автори, тук е разгледан представителят на ранното Просвещение Монтескьо, чието творчество всъщност принадлежи на XVIII в. Наблюденията закономерно се разгръщат, когато авторът достига до века на Просвещението. Тук е разгледана интересната еволюция на представата за „патриотизъм“, който по време на Френската революция има по-скоро граждански характер и по-късно се обвързва с етническият произход. Ключовото понятие от десетилетията преди, по време и след Революцията е „общественият договор“ и неговата интерпретация от Ж.-Ж. Русо.

Особено интересно и пряко свързано с аналогични процеси на Балканите е отхвърлянето от ранните националисти на аристократичното, заклеймявано като чуждо (по правило – френско), упадъчно и вредно. Българската култура, която Лерсен естествено познава само в най-общи линии и само по вторични източници, носи в себе си подобна, важна за нея тенденция, за чието преосмисляне трудът на Леерсен (както впрочем и изследванията на Р. Детрез²) е особено полезен. Но този кръг от проблеми заслужава отделно изследване.

Йохан Георг фон Хердер е друга ключова фигура в развитието на националната мисъл в Европа, особено важна за славяните. При него се извършва друго важно преобръщане – човешкото многообразие бива противопоставено на характерната за повечето просвещенски мислителни идеи за универсалната природа на човека.

Втората част на труда проследява смесването на различни по-стари традиции при ранния национализъм (наричан още политически романтизъм) от времето на Наполеоновите войни. Крайно интересна е еволюцията на образа на новопровъзгласения се френски император. Европейската аристокрация закономерно вижда в него архизлодей, но в очите на защитниците на зараждащите се национални идеи

² Вж. Детрез, Раймонд. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX в.*, София: Кралица Маб, 2015. [Detrez, Raymond. *Ne tarsyat gartsî, a romei da badat. Pravoslavnata kulturna obshtnost v Osmanskata imperiya. XV–XIX vek.* Sofia: Kralitsa Mab, 2015].

поне първоначално той може да изглежда и като освободител, който по-късно и за част от тях да се превърне в чудовищно ново превъплъщение на всичко страховито, олицетворявано от предреволюционна Франция. Тези процеси имат относително по-слаб отглас на Балканите, особено в Източните Балкани.

По това време немски поети и мислители изковават своя образ на националното. Лерсен се спира на Ернст Мориц Арнд, Йохан Готлиб Фихте, Фридрих Шлегел и на много от другите значими фигури от епохата. Авторът закономерно свързва с Наполеон и засилването на националната историография и съпътстващия я интерес към старината. В литературата авторът, който олицетворява тази линия, е Уолтър Скот. Неговото влияние обхваща целия континент, включително и източната му част, като до българите достига с известно закъснение, въпреки значителната му популярност в Русия.

Лерсен проследява съпротивата срещу реставрацията в Германия, Ирландия, Франция, Италия и достига до Балканите. Тук процесът е свързан с вълната от съчувствие към гърците, която залива Западна Европа. Лерсен разглежда вариантите на национализма от това време и открива прояви на фокусиране върху държавността (във Франция), унификация (при германците, италианците и панидеологиите, включително и панславизма) и сепаратизъм (Ирландия). Тук присъства и примерът с българите, който е разгледан сбито, като наблюденията на автора, въпреки някои неточности, обичайни за този тип панорамни прегледи, осъществявани от чужди учени, са ценни с поставянето на българската национална мисъл в контекста на аналогичните процеси на Балканите и в Европа. Следват интересни примери с националните движения сред финландците и балтийските народи, споменава се национализмът при народи, които, поне засега, нямат „свои“ национални държави – баски, каталунци, фламандци.

Третата част продължава наблюденията върху процесите през XIX в. и открива тенденцията към моноетническа (еднонационална) държава, която преминава от лявата към дясната страна на политическия спектър. Вниманието се насочва и към прехода от културно самоутвърждаване към териториални искания и склонността цялата култура да се вижда и изгражда като „национална“. Тук е разгледана и ролята на филолозите, които участват активно в дефинирането на националния език, в откриването на древните предходници и в очертаването на националната територия. Значимият пример е делото на Якоб Грим. В този контекст се разгръща процесът на обвързване на традиционно космополитичната висока литература с националното, допълнено с

канонизиране на народната култура и изграждане на система за нейното съхраняване, експониране и популяризиране. По това време се изграждат и теориите за „расовата памет“, чиито превъплъщения Лерсен открива не само в трудове на маргинални историци и писатели, но и при класици от първа величина (Л. Толстой). Впечатляват сбитите анализи на творчеството на автори като Йожен Сю; българските читатели несъмнено ще бъдат заинтригувани от представянето на английския политически мит за „нормандското иго“ (използвана е думата, която присъства и в английския превод на Вазовия роман). Авторът вижда завършения резултат от тези процеси в т.нар. Версайска политическа карта на Европа, наложена след края на Първата световна война.

Четвъртата част е посветена на ХХ в., когато в европейската мисъл се появяват идеи, които се противопоставят на национализма (Ернест Ренан). Сбито са разгледани процесите на деколонизация и фокусирането върху регионализма, както и новият национализъм, възникнал след края на Студената война. Развитието на политическия процес и идеологиите през годините, последвали написването на труда, до голяма степен потвърждават забелязаните от автора тенденции.

Трудът на Юп Лерсен достига до множество интересни изводи, много от които имат пряко или косвено отношение към процесите на Балканите. Други имат по-общ, методологически характер. За себе си смятам за особено плодотворна следната теза на автора:

Национализмът съдържа в себе си два вектора, „вертикален“ и „хоризонтален“, които постоянно съчетава. „Вертикалният“ аспект засяга правата на нацията (т.е. народа като цяло) в рамките на държавата спрямо висшестоящите и управниците; „хоризонталният“ аспект засяга идентичността и обособеността на нацията (т.е. културната общност, основана на споделено усещане за приемственост и споделен набор от исторически спомени) спрямо чужденците и съседите. В своите „вертикални“ стремежи, самоутвърждаването на нацията е основно демократично; в своите „хоризонтални“ стремежи, то е по същество етноцентрично или ксенофобско. Един от най-проблемните аспекти на национализма е неговата подобна на Джекил и Хайд амбивалентност между тези два полюса и сложните схеми на взаимодействие между тях. (р. 22)

„Националната мисъл в Европа“ на Юп Лерсен е значим труд, който систематизира идеите и дебатите в една особено актуална изследователска област, предлага плодотворни и заслужаващи внимание тези

и провокира към диалог. Той е особено полезен за литератори, тъй като, за разлика от повечето подобни изследвания, които неизменно се позовават на процесите в културата, но не навлизат в детайли, тук литературният материал е богат и е интерпретиран задълбочено, а често – и по неочакван начин.